

Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu*

Criteria and Classification Problem in Identifying Old Uighur Personal Letters

Hüsnü Çağdaş ARSLAN¹

*Bu makale, 1-3 Haziran 2022 tarihleri arasında Denizli’de, Pamukkale Üniversitesi tarafından düzenlenen ve çevrimiçi olarak gerçekleşen “1. Uluslararası Dünya Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu”nda sunulan ve yalnızca Türkçe özeti elektronik bildiri kitabında yayınlanan “Eski Uygurca Mektupların Belirlenmesi ve Sınıflandırılması Sorunu” adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir. Ayrıca, çalışmanın içeriği hazırlanırken *Eski Uygur Mektuplarının İncelenmesi ve Söz Varlığının Hakasça İle Karşılaştırılması* başlıklı doktora tezinin “Kuramsal Açıklamalar ve İlgili Araştırmalar” başlığının bulgularından da yararlanılmıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Hüsnü Çağdaş ARSLAN (Dr. Öğr. Üyesi),
 İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türk Dili ve
 Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye
 E-posta: husnucagdas.arslan@idu.edu.tr
 ORCID: 0000-0003-4618-2105

Başvuru/Submitted: 08.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 10.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
 11.12.2022

Kabul/Accepted: 15.12.2022

Atıf/Citation: Arslan, Husnu Çağdaş. “Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu.” *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 523-538. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1172509>

öz

XIII-XIV. yüzyıl Uygurlarından kalan ve Turfan ile çevresinde keşfedilmiş Eski Uygurca tarihi belgeler arasında birçoğu Budist, bir kısmı Manihaist ve az sayıda Hristiyan Uygurlara ait pek çok şahsi (özel) mektup vardır. Bu mektupların az bir kısmı XX. yüzyılda Çin’de, Kansu Koridoru’ndaki Kara-hoto kalıntılarında, büyük bir bölümü ise Turfan vahasında veya Dunhuang’da ünlü Bin Buda (Mogao) Mağaraları’nda gün yüzüne çıkarılmıştır. Osman Fikri Sertkaya, o zamana kadar yaptığı envanter çalışmasına dayanarak 2012’de yayımladığı makalesinde 110 adet Uygurca mektup belirlediğini, kendi listesine dâhil etmediği Takao Moriyasu’nun çalışmalarında listelenen 40 mektubun da eklenmesiyle Eski Uygurca mektupların toplam sayısının 150 olduğunu söylemektedir. Bu mektupların Alman, Japon, Rus, Fransız, İngiliz, Türk vb. değişik uluslardan bilim adamları tarafından farklı zamanlarda yayımlandığı bilirse de konuyla ilgili en kapsamlı çalışma, 2019’da Japon tarihçi ve Türkolog Takao Moriyasu’nun, Turnhout’ta Brepols Publishers tarafından Berliner Turfantexte serisinin XLVI. (46.) cildi olarak *Doğu İpek Yolu’ndan Eski Uygur Mektuplarının Derlemi olarak Türkçeye çevirebileceğimiz - Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (= COUL)* başlığıyla yayımlanan kitabıdır. Bu kitapta, 209 tane Eski Uygurca mektup fragmanının paleografik açıklamaları, transkripsiyonları, İngilizce çevirileri ve yazarın yorumları sunulmuştur. COUL’da mektuplar beş ana grupta değerlendirilmiş, aynı zamanda 7 tane mektup zarfı ve bunların üzerindeki metinler incelenmiştir. Bu yazıda, öncelikle Eski Uygur mektuplarının belirlenmesinde karşılaşılan zorluklara ve mektupların tespitinde göz önünde bulundurulacak temel ölçütlere değinilecektir. Ardından Osman Fikri Sertkaya ile Takao Moriyasu’nun bazı sözlerden / söz kalıplarından / açılış ve bitiş formellerinden yola çıkarak oluşturdukları, mektupların sistematik bir yapı hâlinde formüllerle gösterilebilen kompozisyonlarına göre düzenlenmiş tasnifleri karşılaştırılacak ve hem benzer hem de farklı yönler belirlenmeye çalışılacaktır. Böylelikle Uygur mektuplarının sınıflandırılmasında temel ölçütleri oluşturan açılış ve bitiş kalıplarının sistematik bir şekilde ele alınıp belirlenmesinin ve formüllerle gösterilmesinin, henüz tanımlanmamış belgelerin sınıflandırılmasında ne gibi yararlarının olabileceği ifade edilecektir. Aynı zamanda, Eski Uygurca şahsi (özel) mektupların belirlenmelerinde ve sınıflandırılmalarında kolaylık sağlayabileceği varsayılan yeni bir öneride bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Turfan, Eski Uygurca, Şahsi Mektuplar

ABSTRACT

Among the Old Uighur historical documents discovered in Turfan and its surroundings from the 13th and 14th centuries, Uighurs are many personal (private) letters belonging to Uighurs, mostly Buddhists, some Manichaeans, and a small number of Christians. A few of these letters were unearthed in 20th century China at the Kara-hoto ruins in the Kansu Corridor, and the majority in the Turfan oasis or the famous Thousand Buddha (Mogao) Caves in Dunhuang. Osman Fikri Sertkaya says that he identified 110 Uighur letters in his article published in 2012 based on the inventory work he had done until then, adding the 40 letters listed in Takao Moriyasu's works, which he did not include in his list, making the total number of Old Uighur letters 150. Although it is known that these letters were published at different times by scientists from different nations such as Germany, Japan, Russia, France, the UK, Turkey, etc., the most comprehensive study on the subject was published in Turnout by Brepols Publishers in Berliner Turfantexte in 2019. It is the book published as the 46th volume of the series with the title *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (= COUL)* written by the Japanese historian and Turcologist Takao Moriyasu. In this book, paleographic descriptions, transcriptions, English translations, and the author's comments on 209 Old Uighur letter fragments are presented. In COUL, letters were evaluated in five main groups, and at the same time, 7 envelopes and the texts on them were examined. In this article, first of all, the difficulties encountered in the identification of Old Uighur letters and the basic criteria are taken into account in the determination of the letters will be discussed. Then, the classifications of the letters arranged according to the compositions that can be represented by formulas in a systematic structure, which Osman Fikri Sertkaya and Takao Moriyasu created based on some words, phrases, opening and ending formal, will be compared and both similar and different aspects will be tried to be determined. Thus, it will be stated what kind of benefits the opening and ending patterns, which constitute the basic criteria in the classification of Uighur letters, can be systematically handled, determined, and demonstrated with formulas in the classification of documents that have yet to be defined. Simultaneously, a new proposal will be made to facilitate the identification and classification of Old Uighur personal (private) letters.

Keywords: Old Uighur, Personal Letters, Silk Road, Turfan

EXTENDED ABSTRACT

Old Uighurs lost their sovereignty against a hundred thousand Kyrgyz horsemen in 840 and migrated further south and southwest. Uighurs, a branch of which arrived in Kansu and settled there, after a certain period established a small state, first became attached to the Khitans, and then came under the rule of the Tanguts in 1028. The other branch of the Uighurs, who migrated from Tüken to the Tarm region, established another khaganate in Qocho (Turfan), which lasted from 840 to 1206, and was not particularly powerful politically but could be considered distinctive culturally. Here, for about four centuries, Uighurs translated various texts on Manichaeism, Buddhism, and a small number of Christianity from languages such as Sogdian, Sanskrit, Tocharian, Chinese, and Tibetan into Turkish, using the Uighur alphabet they developed from the Sogdian script, and the Sogdian, Brahman and Tibetan alphabets and left an invaluable written legacy with an extensive literary tradition.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, tens of thousands of Old Uighur texts were unearthed with the start of expeditions to today's East Turkestan.

This study has the characteristics of historical and descriptive research methods. Articles and books published on Old Uighur personal (private) letter fragments, as well as printed or online corpus, comprise the research population. The sample includes classification studies on personal letters in Old Uighur found in Turfan. In data collection, literature review, digital data, and source scanning methods were used.

Although it is seen that a significant part of the old Uighur letters was published at various times by researchers from different nations such as Japanese, Russian, French, British, and Turkish, especially German Turkologists, within the scope of Turfan studies, the most comprehensive study on this subject was published in 2019 by Japanese historian and Turcologist Takao Moriyasu. It is the 46th volume of the Turfantexte series, published by Brepols Publishers in Turnhout as Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road. In Corpus, paleographic information, transcriptions, English translations, and the researcher's comments on 209 letter texts from the Old Uighurs were given and these letters were evaluated in five main groups, at the same time 7 envelopes and the texts on them were examined. Osman Fikri Sertkaya gives the number 150 by pointing to the 110 letters in the list he prepared regarding the number of letters remaining from the Old Uighurs and the 40 letters listed in his article on the Old Uighur letters that took Takao Moriyasu years.

By Moriyasu, the texts in the Corpus of the Old Uighur Letters were divided into five main groups (Type A ~ E) in accordance with the opening formulas of the addressee and the sender, that is, the naming formulas. While the researcher prefers to call these opening formulas "receiver formulas," he claims that calling them "addressee formulas" would be inaccurate because, in practice, the sender's name is frequently written alongside, and sometimes even before, the addressee's name. Just as Takao Moriyasu (2008, 2011, 2012, and 2019) and Osman Fikri Sertkaya (2012) did the opening and ending patterns, which constitute the basic criteria in the classification of Old Uighur letters are shown with formulas following a certain system and their structures, are determined, not yet defined. It will provide important benefits in understanding the documents. Especially by adding other structure variations of the aforementioned formulas through machine learning (For example; the formal structure of the Uighur letter text, numbered as U 5933 = COUL no. 172, is likely to be "other type"), we think that more accurate and faster results can be obtained in identifying many Old Uighur documents, in particular personal (private) letters, and easily classify them by separating them from other Uighur documents, thanks to a program by converting them into codes through software experts. Although some attempts have been made that form the basis of this idea, there has yet to be an initiative that has been put into practice and its success has been announced regarding the separation of classifications and letter patterns using a coding-based machine learning method.

Giriş

IX. yüzyılın başlarında Tarım bölgesinde iyice güçlenmiş olan Uygur Kağanlığı bir taraftan Koço, Solmi (Karaşehir) ve Beşbalık kentlerini egemenliği altına almışken, diğer taraftan bozkırda anayurtları ve başkentleri Ordubalık'a kuzeyden gelen Kırgızlar artık kağanlığın varlığı için ciddi bir tehdit hâline gelmişti (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155). Tam da bu sebeple Uygurlar, 840 yılında yüz bin kadar Kırgız atlısına karşı egemenliklerini kaybedip daha güneye ve güneybatıya göç etmişlerdir. Bir kolu Kansu'ya varıp yerleşen Uygurlar orada küçük bir devlet kurduktan belirli bir zaman sonra, önce Kitanlara bağlanmış, ardından 1028'de Tangutların hâkimiyetine girmişlerdir (Golden, 2002, s. 133; Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155). Uygurların Ötüken'den Tarım bölgesine göçen diğer kolu ise Koço'da (Turfan) 840 yılından 1206 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan, siyasî olarak çok güçlü olmayan ancak kültürel anlamda eşsiz sayılabilecek bir başka kağanlık kurmuştur. Burada yaklaşık dört asır boyunca Uygurlar, Soğd yazısından geliştirdikleri Uygur alfabesi ile Soğd, Brahmi ve Tibet alfabelerini kullanarak Soğdca, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçe gibi dillerden Manihaizm, Budizm ve az sayıda da Hristiyanlık üzerine çeşitli metinleri Türkçeye çevirmişler ve çoğunlukla dinî tercümelemlerle şekillenmiş zengin ve geniş bir edebî gelenekle pahabaçılmaz bir yazılı miras bırakmışlardır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155).

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında, bugünkü Doğu Türkistan'a keşif gezilerinin başlamasıyla birlikte on binlerce Eski Uygurca metin ortaya çıkarılmıştır. Çin'in Kansu eyaletindeki Dunhuang (Şa-çou) kentinin 20 km kadar güneydoğusundaki Bin Buda Mağaraları'nda, 1028'de Kansu Uygurlarının karşı karşıya kaldığı Tangut tehlikesinden, bir mağaranın önüne duvar örülerek kurtarılmış binlerce el yazması, resim, işleme vb. tarihi eserin, 1900'de mağaraların onarım ve bakımını yapan Çinli bir rahibin arkeolog A. Stein'in başkanlığındaki İngiliz araştırma heyeti tarafından ikna edilmesinin sonucunda ilk önemli keşif yapılmıştır ve buradan çıkarılmış Uygurca yazmalar günümüzde Londra'da, British Library'de Stein koleksiyonunda korunmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 156-157). Bu keşfin ardından Orta Asya'ya, A. Grünwedel ve A. von Le Coq başkanlığında 1902-1914 yılları arasında dört araştırma gezisi düzenleyen Almanlar; 1908 yılının Mart ayında mağaralara ulaşan Fransız P. Pelliot; Kont K. Otani başkanlığındaki Japon heyeti; Rus Serge d'Oldenburg, W. Radloff ve S. Ye. Malov; İsveçli S. Hedin ile Fin C. Mannerheim gibi araştırmacı, gezgin ve kaşiflerin çalışmalarıyla bugün Almanya, Fransa, Japonya, Rusya, İsveç ve Finlandiya gibi ülkelerin kütüphanelerinin yanı sıra Türkiye'de İstanbul Üniversitesi ile Ankara Etnoğrafya müzesinde aralarında mektup niteliği taşıyanlar da dâhil çok sayıda Uygurca el yazması bulunmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 157). Bu el yazması metinlerin tam yazılış tarihlerini belirlemek çok güçtür, ancak bunların bir bölümünün *koloфон* denilen 'ketebe kayıtları'nda, bu metinlerin çevrildiği veya yazıya geçirildiği döneme ya da yıla ait bilgiler bulunabilmektedir (Ölmez, 2017, s. 189).

Eski Uygur edebiyatı üzerine yazılmış kaynaklarda *esengü bitig* ‘esenlik mektubu’ olarak adlandırılan, genellikle tarihsiz olan, ancak az sayıda başta veya sonda tarihin de verildiği görülen ve günlük işlerle, aile yaşamıyla, ticaretle ya da resmî bir amaçla ilgili olan Eski Uygurca şahsi (özel) mektupların genel kompozisyonları olduğunu, Hamilton’ın (1986) yayımladığı ve X. yüzyıldan kaldığı varsayılan on biri tam, üçü eksik mektup metinlerini inceleyen Tezcan ve Zieme (1971, s. 452) ile Tekin (2004a, s. 293-294) daha önce ortaya koymuşlardır (Hamilton öncesi öteki çalışmalar için bkz. Tezcan, 1978, s. 306-308; ayrıca bkz. Demir ve Yılmaz, 2006, s. 169-170). Birçok mektup metninde ilkin alıcının, ardından da gönderenin adı yazılır. Sonrasında, mektup türüne gönderme yapan Uygurca *esengü bitigim / bitigimiz* veya *esengümüz* vb. sözler bulunur. Hitaptan sonra öncelikle alıcının sağlığı veya hâli hatırı sorulur. Mektubu yazıp gönderen(ler) kendi sağlıklarından veya durumlarından kısaca bahsettikten sonra söz konusu mektubun yazılmasının temel nedenine değinilir. Herhangi bir aracıyla gönderilen malların veya hediyelerin tamgalarına bakılarak bunların unutulmaması öğütlenir. Mektup, kimin tarafından kaleme alındığını veya kime teslim edileceğini ifade eden kısa bir veya birkaç cümleyle tamamlanır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 170).

Yöntem

Bu çalışma, tarihsel ve betimlemeli araştırma yöntemlerinin özelliklerini taşımaktadır. Araştırmamızda eldeki somut verilerle çıkarımlara ulaşılrken, niceliksel yaklaşımın belirli derecede kullanıldığını söyleyebiliriz. Sosyal bilimler içerisinde yer alan dil ve edebiyat araştırmalarının yapısı gereği, özellikle bulguların değerlendirilmesi ve yorumlanması aşamalarında niteliksel yaklaşımdan yararlanmışır.

Araştırma evrenini, Eski Uygurca şahsi (özel ~ kişisel) mektup fragmanları ve bunlar üzerine yayımlanan makaleler ile kitaplar, basılı veya çevrimiçi derlemeler oluşturmaktadır. Örnekleme ise Turfan’da bulunmuş Eski Uygurca şahsi mektuplar üzerine yapılmış sınıflandırma çalışmaları oluşturmaktadır. Veri toplamada literatür tarama ile dijital veri ve kaynak tarama yöntemlerine başvurulmuştur.

Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Zorluklar ve Ölçütler

Eski Uygurca el yazması belgelerin arasından şahsi (özel) mektupları belirleyip, açılış ve bitiş kalıplarına göre kendi içlerinde sınıflandırmak kolay ve hızlı bir yöntem gibi görünse de birçok güçlüğü bünyesinde taşıyan ve sabır gerektiren bir süreçtir.

Günümüzde birçok farklı üniversite, kütüphane, müze veya enstitüye ait çevrimiçi derlemin (Örneğin; *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*), dünyanın herhangi bir yerinde internete sahip olan bir araştırmacı için “açık erişim” politikası sayesinde ulaşılabilir olmasıyla en büyük güçlük aşılmış gibi görünmektedir. Nitekim hâlen açık erişimde bulunmayan, kolay ulaşılamayan veya özel izinle incelenebilen Uygurca el yazmaları da bulunmaktadır.

Elbette el yazmasına eriştikten sonra kontrol listemizde yeni maddeler beklemektedir: El yazmasının fiziki durumu, metnin okunabilirliği, tamlığı; ayrıca yazılış tarihine veya kolofona, mektup olduğuna işaret eden bir terime / söze / söz grubuna veya açılış - bitiş kalıplarına sahip olup olmaması gibi özellikleri çeşitli derecelerde zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sertkaya çalışmasının ‘Giriş’ bölümünde bu zorluklara şöyle değinmektedir:

Eski Türkçe devresi metinleri üzerinde çalışan araştırmacıların karşılaştığı büyük bir zorluk envanter çalışmasıdır. Dünyaya yayılmış olan malzemeden hareketle bir konuda envanter hazırlamak kolay değildir. Envanter çalışmasının kolay yolu yayımlanmış metinleri listelemekle başlamak ve yeni metinler yayımlandıkça da ilgili listeye eklemektir.

(...) Ancak konu mektuplara gelince liste yapmak zorlaşıyor. Çünkü incelenen belge baştan, sondan, hattâ satırların sağından veya solundan da eksik ise, belgenin mektup mu yoksa başka bir hukuk belgesinin parçası mı olduğu açıkça tespit edilemiyor. (Sertkaya, 2012, s. 210).

Moriyasu, COUL ile önceki çalışmaları arasındaki bağlantıyı açıkladıktan sonra derleminde yer alan mektupların seçimiyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu derleminde yer alan mektuplar, yalnızca A ~ E Tipi'nin açılış formüllerini, Moriyasu 2011 ve 2012'de (= Epi. Form. 1 ve Epi. Form. 2) ayrıntılı olarak anlatılanlar gibi, Eski Uygur mektuplarının karakteristiği olan diğer ana ifadeleri veya anahtar sözcükleri içerdiğine karar verilmiş olanlardır. Moriyasu'nun deyişle, temel odak noktası, bireyler arasında değiş tokuş edilen kişisel belgeler arasında *kalıp selam ifadeleri içeren özel mektuplar*dır. Aynı zamanda COUL'a, kalıp selam ifadesi olmasa bile, açılış formüllerinden ve içeriklerinden dolayı mektup biçimini almış olduğu değerlendirilebilen, bireyler arasında değiş tokuş edildiği açıkça belirlenen mektuplar veya belgeler de dâhil edilmiştir. Moriyasu, söz konusu bu mektupların ve belgelerin aksine kararnamelerin, diplomatik mektupların, idari emirlerin, askeri emirlerin, dilekçelerin ve resmî belge olarak sınıflandırılan diğer belgelerin kural olarak COUL'un dışında tutulduğunu söylemektedir (COUL, s. 9). Yazar aynı zamanda, mektupların biçiminin resmî belgelerden evrimleşme eğiliminin yalnızca Uygur yazılı geleneğinde değil, herhangi bir edebî gelenekte de bulunabileceğine işaret etmekte ve Uygur resmî belgeleri arasında, özellikle idari talimatlar ve dilekçeler arasında, A ~ E Tipi açılış formüllerini içeren çok sayıda belge bulunduğundan dolayı bazı istisnalara yer verdiğinden bahsetmektedir (COUL, s. 9). Bunlar ilkin selamlama ifadeleri içeren resmî mektuplardır. C Tipi açılış formülü olan resmî mektuplarda, bir üstten bir asta gönderildiği için selam ifadelerinin olmaması normaldir. İkinci olarak, COUL'a tüm metni kısa olup baştan sona tamamen mevcut olan ve aynı zamanda bireyler arasında değiş tokuş edildiği, ancak devlet daireleri veya manastırlar gibi kurumlar arasında değiş tokuş edilmediği düşünülen resmî belgeler dâhil edilmiştir (COUL, s. 9). Ayrıca, kâğıt o zamanlar değerli bir meta olduğu için, atılmış Çin Budist metinlerinden kalma kâğıtlara yazılan mektupların, taslaklar veya yazı alıştırmaları ile sınırlı olmadığının unutulmaması gerektiğinin altını çizen Moriyasu, kalitesi oldukça iyi olan Çin Budist metinlerinden arda

kalan kâğıtların arka yüzüne yazılan gerçek mektupların da varlığına verdiği bir örnekle dikkatleri çekmektedir (COUL, s. 10).

COUL'un girişinde yer alan başlıklardan bir tanesi ve belki de en önemlisi, 'I-4. The classification of epistolary formulae according to naming formulae' yani 'Adlandırma formüllerine göre epistolar formüllerin sınıflandırılması'dır¹ (COUL, s. 11). Moriyasu, şimdiye kadar topladığı mektup biçimindeki Uygur belgelerinde geçen şu sözleri, bu türdeki belgelere atıfta bulunan "özel terimler" olarak belirleyebildiğini söylemektedir: "yrlğ (*yarlıg*), ötüğ, söz, sav ve esengü" (COUL, s. 11). Moriyasu'nun işaret ettiği gibi, asıl uygulamada bu terimler, COUL bağlamında ve genel olarak Uygurca mektuplarda, *bitig* sözcüğüyle ya da tekil / çoğul birinci şahsın iyelik eki ile beraber herhangi bir yazılı tür için yaygın bir sözcükle beraber bulunurlar:

"Mektup türüne işaret eden terimler:

- 1) *yarlıg* formu: *yarlıgım, yarlıgımız, yarlıg bitigim, yarlıg bitigimiz* (*esengü* + *yarlıg* formu)
- 2) *ötüg* formu: *ötügüm, ötügümüz, ötüg bitigim, ötüg bitigimiz* (*esengü* + *ötüg* formu)
- 3) *esengü* formu: *esengüm, esengümüz, esengü bitigim, esengü bitigimiz*
- 4) *sav/söz* formu: *savım, savımız, sözüüm, sözüümüz*
- 5) basit *bitig* formu: *bitigim, bitigimiz.*" (COUL, s. 11).

Uygur mektuplarının tarihlendirilmesi ve dini ayrımlar konusu da COUL'un 'Giriş' kısmında ele alınan meselelerden bir tanesidir. Yazar, 1985'ten beri Uygur alfabesiyle yazılmış hem dinsel hem de din dışı tüm Eski Uygur metinlerinde (teorik olarak sırasıyla 8 ve 17. yüzyılın en erken ve en son zamanları ile, ancak aslında çoğunlukla 9. yüzyıldan 14. yüzyıla tarihleniyor) kullanılan Uygur yazı stillerinin dört kategoriye ayrılmasını önerdiğini ve ayrıca kullanılan Uygur alfabesinin tarzları temelinde belgelerin tarihlendirilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır ve söz konusu dört kategori şöyledir: 1) kare (blok harflerle) yazı veya kitap yazısı, 2) yarı kare yazı, 3) yarı el yazısı (kursiv) ve 4) el yazısı (kursiv) yazı (COUL, s. 10). Moriyasu'nun verdiği bilgiye göre; kare (blok harflerle) yazının, herhangi bir döneme ait kitaplarda / edebî metinlerde ve yazıtlarda / mezar yazılarında kullanılmış olabileceği düşünülebilir olsa da birkaç istisna dışında (ki bunlar yazı modelleri koleksiyonları olabilir), gerçekte sivil ve/veya dinî belgelerde kare (blok harflerle) yazının kullanımına dair hiçbir örnek yoktur (COUL, s. 10). Moriyasu'nun düşüncesine göre; herhangi bir dönemde kullanılmış olabilecek kare yazıyı bir kenara bırakırsak, Eski Uygur metinleri, el yazılarına göre geniş olarak iki gruba, yani yarı kare yazıyla (blok harflerle) yazılmış erken bir gruba (yaklaşık 10 ve 11. yüzyıllar) ve el yazısıyla (kursiv) yazılmış sonraki bir gruba (Moğol döneminden itibaren 13 ila 14. yüzyıllar) ayrılabilir (COUL, s. 10). Diğer bir deyişle, yarı kare yazı ile (blok harflerle) yazılan metinler Batı Uygur dönemine, el yazısı ile yazılanlar ise Moğol dönemine ait olabilir. Belgelerin tarihlendirilmesi ile ilgili durum, özellikle mektuplar için geçerlidir. Bunun nedeni, Dunhuang'daki Bin Budaların

1 Takao Moriyasu bu kısmın, 2011'deki makalesinin 4 ve 5. başlıklarına dayandığını belirtmektedir (COUL, s. 11).

Mogao Mağaraları'ndaki ünlü Kütüphane Mağarası'nda en geç 11. yüzyılın ilk on yılında yazılmış olan on beş gerçek mektubu (MOTH 19 ~ 32; Dong 61) ve iki taslak veya uygulama mektubunu (MOTH 5, 17) içeren kalıntıların ortaya çıkmasıdır (COUL, s. 10). Ayrıca, Mogao Mağaraları'nın Kuzey Mağaralarında Moğol döneminden kalma dört mektup veya taslakları keşfedilmiştir (COUL, s. 10). 11. yüzyılın ikinci yarısından 13. yüzyılın başlangıcına kadar 'araya giren/ara dönem' olarak adlandırılabilir dönem boyunca, Xixia Krallığı Hexi'yi yönetti ve bugüne kadar Dunhuang'da bu döneme ait hiçbir Uygur belgesi bulunamadı (COUL, s. 10-11). Başka bir deyişle, Dunhuang'da keşfedilen Uygur belgeleri, döneme göre açıkça iki gruba ayrılmıştır, yani Hexi'nin Bağlılığa Dönüş Ordusu'nun (*guiyijun*) imparatorluk askerî komiserinin (*jiedushi*) bağımsız hükümetinin yönetimi altındaki Dunhuang'a 10. yüzyılda Batı Uygur Kağanlığından gelen Uygurlar tarafından getirilmiş veya oluşturulmuş belgeler ve 13. yüzyılda hem Batı Uygur Kağanlığı hem de Xixia Moğol İmparatorluğunun yönetimi altına girdikten sonra Dunhuang'da ikamet eden Uygurlar tarafından oluşturulan veya alınan belgeler (COUL, s. 10-11).

Uygurların din tarihindeki eğilimleri dikkate alındığında, Eski Uygurca mektupların tüm derlemine araştırırsanız, Maniciler tarafından Budistlerden daha fazla yarı kare tarzında (blok harflerle) yazılmış erken grupta (yaklaşık 10 ve 11. yüzyıllar) mektup olduğu görülür; kursiv yazı ile yazılmış sonraki gruptaki (13 ila 14. yüzyıllar) mektupların çoğu Budistler tarafından, her iki grupta da az sayıda mektup ise Hristiyanlar tarafından yazılmıştır (COUL, s. 11). Ancak her iki grupta da Müslümanlar tarafından yazılmış hiç mektup yoktur (COUL, s. 11). İş mektupları söz konusu olduğunda, mektubun ifadesinde dinî bağlar nadiren görülür, ancak yine de bu eğilimin içlerinde korunduğu da varsayılabilir (COUL, s. 11). Bu nedenle, hiçbir koşulda el yazısıyla (kursiv) yazılmış mektupların Manihaistlerle herhangi bir bağlantısı yoktur ve bunların Uygur Budistleri tarafından yazıldığı varsayılabilir (COUL, s. 11). Ancak Bulayık / Bulayuk veya Kurutka'dan çıkarılan belgeler söz konusu olduğunda, bunların Uygur Hristiyanları tarafından yazılmış olma ihtimalinin yüksek olduğu varsayılabilir (COUL, s. 11).

Takao Moriyasu'nun COUL'da dikkatleri çeken bir başka ifadesi ise daha önceki kataloglarla ve derlemine aldığı mektupları belirlerkenki tutumuyla ilgilidir: "However, among documents identified as letters in Raschmann's and Wilkens's catalogues, I have excluded those that I do not consider to be letters and those that cannot be positively identified as letters for want of sufficient information since they are small fragments." (COUL, s. 15).²

Osman Fikri Sertkaya'nın Eski Uygur Mektuplarını Sınıflandırması

Türkiye'nin yaşayan en önemli Türkologları (ve Uyguristleri) arasında gösterilen Osman Fikri Sertkaya, kendi oluşturduğu envanter çalışmasına dayanarak Eski Uygurca mektup listesindeki 110 mektup ile Takao Moriyasu'nun çalışmalarında listelenen 40 mektuba işaret

2 Metnin Türkçe çevirisi: "Ancak Raschmann ve Wilkens kataloglarında mektup olarak tanımlanan belgelerden mektup olarak kabul etmediklerimi ve mektup olarak tanımlanamayanları küçük parçalar oldukları için yeterli bilgi eksikliğinden dolayı dışarıda tuttum."

ederek 150 sayısını vermektedir (Sertkaya, 2012, s. 213). Ancak Sertkaya, sınıflandırmasını kendi belirlediği mektup listesine göre yedi ana ve yirmi alt grupta şu şekilde yapmaktadır:

- 1) *Söz ve sav metinleri*: Öncelikle söz ve sav ile başlayan mektuplar ilk grupta bulunmaktadır.
 - I. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / söz.
 - II. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / *kişi adı* / sözüm.
 - III. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke ... / y(i)me / y(a)na sözüm.
 - IV. grup: *kişi adı* / sözüm / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.
 - V. grup: *kişi adı* / sözümüz / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.
- VI. grubun formülü *kişi adı* / savımız / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke biçimindedir.
- 2) *Esengü metinleri*:
 - VII. grup: *kişi ad(lar)ı* / esengü (ötüg) bitig / *kişi adı* + datif eki +ka/+ke.
 - VIII. grup: *kişi adı* ... esengü bitig.
 - IX. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / esengü bitigim / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.
 - X grup: *kişi adı* / esengü bitigimiz.
 - XI. grup: *kişi ad(lar)ı* / esengüm / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.
 - XII. grup: *kişi adı* / esengümüz.
- 3) *Bitig metinleri*:
 - XIII. grup: Baştan eksik olan grup *kişi adı* + datif eki +ka/+ke / *kişi adı* + ...
 - XIV. grup: *kişi adı* / bitigimiz / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.
 - XV. grup: *kişi adı* + bitigde ne ukuş sav ıdalım ibaresiyle başlayan mektuplardır.
- 4) *Selâm Gönderme metinleri*:
 - XVI. grup: *kişi ad(lar)ı* + ıraktan ukuş köngül aytu ben / biz.
 - XVII. grup: *kişi ad(lar)ı* + esengüleyü üküş köngül ay(1)tu ıdur biz.
- 5) *Kutunga / kutlarına metinleri*:
 - XVIII. grup: *kutunga* / *kutlarına* hitabı taşıyan ötüg bitig (dilekçe) mektuplarıdır.
- 6) *Yarlıg metinleri*:
 - XIX. grup: *kişi adı* / yarlıgımız.
- 7) *Eksikli metinler*: XX. baştan ve sondan eksik olan mektuplardır (Sertkaya, 2012, s. 213-220).

Yukarıdaki tasniften kolayca anlaşılabilceği gibi, Sertkaya da tıpkı Takao Moriyasu gibi ‘mektup’ türünü ifade eden terimler ile açılış ve bitiş kalıplarına göre Uygurca şahsi (özel) mektupları belirlri gruplara ayırarak sınıflandırmaktadır.

Takao Moriyasu’nun *Corpus* Çalışması ve Mektupların Tasnifi

COUL’un = Doğu İpek Yolu’ndan Eski Uygur Mektuplarının Derlemi’nin ‘Giriş (Introduction)’ bölümünde Moriyasu, ilkin bu çalışmayla daha önceki yayınları arasındaki bilgice ilişkiyi açıklamaktadır. Bu geniş derlemden önce, “Doğu İpek Yolu’ndan Eski Uygur Mektuplarının Epistolar Formülleri (Bölüm 1 ve Bölüm 2)” [= (Moriyasu, 2011) ile (Moriyasu,

2012]] başlıklı uzun bir makale ikilisi Moriyasu tarafından yayımlanmıştır. COUL³, Eski Uygur mektupları üzerine paleografik verileri içerisinde toplayarak Moriyasu'nun adı geçen önceki çalışmaları için ana materyali oluşturmaktadır.⁴

Esasında Moriyasu, 2011'den (= Epi. Form. 1) önce, *Acta Asiatica 94*'te "Orta Asya'dan Eski Uygur Mektuplarının Epistolar Formülleri" [= Moriyasu 2008] başlıklı bir makale yayımlamıştır. Birbirini tamamlayan bu makaleler, hem yöntemleri hem de içerikleri bakımından önemli oranda örtüşmektedir. Moriyasu'nun 2011'deki çalışması, 2008'deki yazısının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir versiyonudur. Yazar, açılış formüllerinin A ~ E Tipi olarak sınıflandırılması bağlamında, büyük ölçüde yeniden yazmış olduğu COUL'un "Epistolar Formüllerin Sınıflandırılması"yla ilgili beşinci bölümüne özel dikkat gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla örneğin, D Tipi'nin işleyişi, Moriyasu 2008 ve Moriyasu 2011'de tamamen farklıdır. Yazar, bunun bir bütün olarak mevcut çalışmasında (COUL) birbirine yakın bağlantılara sahip önemli bir nokta olduğundan dolayı, COUL'un giriş bölümündeki Bölüm I-4'te 'açılış formüllerinin A ~ E Tipleri ile ilgili herhangi bir karışıklık riskini ortadan kaldırmak için, Moriyasu 2011'in (= Epi. Form. 1) 5. bölümünün temel kısımlarını yeniden üretmiş olduğunu söylemektedir (COUL, s. 9).

Japon araştırmacı Takao Moriyasu'nun, 2019 yılında yayımlanan *Doğu İpek Yolu'ndan Eski Uygur Mektupları Derlemi*'nde yer alan ve Eski Uygur mektuplarını çeşitli özelliklerine göre birbirinden ayırıp, yapılarını formülleştirdiği tasnifi şöyledir:

A Tipi: Görsel özellikli, üste (örneğin başrahibe) özel bir mektup biçimi (özel saygıyı hak eden bir üst için kullanılır). Muhatap başlangıçta gelir. Muhatapın adının ve unvanının önünde muhatabı öven ibareler olması alışılmadık bir durum değildir. Muhatabı belirten *kutıña* sözcüğüyle birlikte, bu genellikle yalnızca ilk satırı açıklar, ancak epitetler uzunsa, iki veya daha fazla satıra kadar uzanabilir. Ardından, girintili bir satır sonu ve ardından gönderenin adı gelir. Gönderenin adından önce genellikle kendini küçümseyen lakaplar gelir ve bunlar tek bir satıra sığmadığında veya gönderen büyük bir alçakgönüllülük gösterisi yapmak istediğinde, hepsi satırbaşı olarak iki veya üç satıra yayılabilirler. Bu şekilde, üst düzey bir muhatap ve daha düşük düzeydeki bir gönderen görsel olarak farklılaştırılır.

*yüksek rütbeli muhatap + kutıña <satır sonu>
<satırbaşı> gönderen + ötüğ formu, esengü formu veya (y)inçge ötüğümüz*

B Tipi: Üste (üstüne; örneğin başrahibe yazılmış) özel basitleştirilmiş mektup biçimidir. Bu, A Tipi'nin basitleştirilmiş bir şeklidir, satır sonundan sonra herhangi bir girinti olmadan bir

3 COUL hakkında ilk Türkçe tanıtma yazısı, Erdem Uçar tarafından yayımlanmıştır, bkz. (Uçar, 2020, s. 778-782). Adı geçen tanıtma yazısının tam künyesi kaynakça kısmında verilmiştir.

4 Bu yüzden yazar Takao Moriyasu, COUL okuyucularından ilkin Osaka Üniversitesi Kütüphanesi'nin web sitesini (<https://ir.library.osaka-u.ac.jp>) incelemelerini, ardından Osaka Üniversitesi Bilgi Arşivi'nden (OUKA) yazarın 2011'de ve 2012'de yayımlanmış olan söz konusu çalışmalarını okumalarını beklemektedir (COUL, s. 9).

üste yazılmış tipik mektup türüdür. Akranlara yazılan mektuplar için de bu biçim kullanılmıştır. *Ötüğ* formundaki herhangi bir mektup, A Tipi veya B Tipi olarak sınıflandırılır.

muhatap + kutuğa <satır sonu>
gönderen + ötüğ formu veya esengü formu

Bu tür mektupların kural olarak *kutuğa* sözcüğüne, satır sonuna ve *ötüğ* formuna sahip olması gerekir, ancak bir mektup *ötüğ* formunda olduğu sürece diğer iki özelliği eksik olsa da bu tip altında sınıflandırılmıştır. Öte yandan diğer iki özelliği taşıyor ancak *ötüğ* formundan ziyade *esengü* formunda ise yine bu tip altında sınıflandırılmıştır.

C Tipi: Görsel özelliklerle ast olan kimseye (yazılmış) özel bir mektup biçimidir (üst-ast ilişkisi iyi tanımlandığında kullanılır). Gönderen ilk satırın başında gelir. Ardından, satırbaşıyla bir satır boşluk ve ardından muhatabın adı gelir. Bu model, A Tipi'nin tersidir ve görsel olarak yüksek rütbeli bir gönderici ile düşük rütbeli bir muhatabı ayırt eder.

yüksek rütbeli gönderen + yarlığ formu, esengü formu veya söz formu <satır sonu>
<satırbaşı> muhatap + yönelme soneki -ka/-ke

- *Kutuğa* sözcüğü hiçbir zaman C Tipinde muhatabı ifade etmek için kullanılmaz.
- En yüksek derecedeki göndericilerin kullandığı *yarlığ*, *yarlığımız* veya *esengü yarlığımız* biçimleri de bu türe dahil edilmelidir.
- Doğrusunu söylemek gerekirse, bir üstten asta bir “buyruğa” karşılık gelen *yarlığ*, C Tipi'ndeki “mektup” için uygun terimdir.

D Tipi: Özel olmayan form I (bir mektup göstergesi olan bir terimle ve üstler, eşitler veya astlar için kullanılır)

D1 Tipi

gönderici + esengü formu, basit bitig formu veya sav/söz formu << genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder > muhatap + yönelme soneki -ka/-ke

D2 Tipi

muhatap + yönelme soneki -ka/-ke veya kutuğa <genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder> gönderen + esengü formu, basit bitig formu veya sav/söz formu

E Tipi: Özel olmayan form II (herhangi bir mektup göstergesi olmayan bir terimle ve üstler, eşitler veya astlar için kullanılır). Bu, muhatabın yönelme (veya *kutuğa*) ile ve gönderenin çıkma durumu eki tarafından belirtildiği, bir mektubu belirten herhangi bir terim içermeyen basit bir formdur. Ayrıca, devamındaki selamı sunan kişi olarak, öznel veya zamir tarafından giriş olmadan belirtilen gönderenle hiçbir ablatif ekin kullanılmadığı durumlar da vardır.

E1 Tipi

muhatap + yönelme soneki -ka/-ke <satır sonu yok, doğrudan takip eder> gönderen + çıkma durumu soneki -tın/-tin

E2 Tipi

muhatap + yönelme soneki *-ka/-ke* veya *kutıña* <genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder> Ablatif eki olmayan *gönderen*, devamındaki selamları sunan kişi olarak, öznel veya zamir tarafından belirtilir

E3 Tipi

gönderen + çıkma durumu soneki *-tın/-tin* <satır sonu yok, doğrudan takip eder> *muhatap* + yönelme soneki *-ka/-ke*

E4 Tipi

çıkma durumu soneksiz *gönderici* <satır sonu yok, doğrudan takip eder> *muhatap* + yönelme soneki *-ka/-ke* (COUL, s. 12-13).

Eski Uygur Mektupları Üzerine Yapılan Tasniflerin Karşılaştırılması

Osman Fikri Sertkaya'nın (2012) günümüze ulaşan Uygur mektuplarıyla ilgili yukarıda adı geçen çalışmasıyla, Takao Moriyasu'nun kapsamlı *Corpus*'u (2019) içerik bakımından karşılaştırıldığında, mektup metni olarak belirlenip tasnife alınan Eski Uygurca el yazmaları arasında farklılıklar olduğu dikkatleri çekmektedir (Arslan, 2021, s. 323).

Sertkaya'nın yedi ana grup ve yirmi alt gruptan oluşan sınıflandırmasında, mektup olarak değerlendirilip listelenmiş 110 adet Uygur belgesi arasından 32 adet metnin, Moriyasu'nun COUL'unda bulunmadığı görülmektedir. Bunların katalog numaraları şöyledir: "189/40, 2164, U 5663, T III M 152, 214/66, T III 253 a M, U 5295, U 5331, U 5334, T I a (70), T III B 1 (107/022), U 5293, U 9187, T III M 253 (64), T II T 100 (34), T I a (23a), 8a, Xuanzang VIII. Bölüm 1763-1771, 1813-1818 ve 2034-2038, U 6073, 4a-b, 263, T I D 406a (63), U 6064, U 5327, U 5610, U 5649, U 5963, U 5965, U 6078 ve Ch/U 6890b." (Arslan, 2021, s. 323).

Her iki sınıflandırma arasında farklılıklar bulunmasında, Moriyasu'nun COUL'a seçtiği mektuplar için belirlediği ve yukarıda bahsedilen dayanak veya temel ölçütlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Osman Fikri Sertkaya'nın mektup olarak işaret ettiği U 5331 katalog numaralı Uygurca fragman, Moriyasu'nun COUL'da yer verdiklerinden farklı olarak Arslan'ın birçok mektup metninin Türkiye Türkçesine aktarmalarını verdiği doktora tez çalışmasında da yer almaktadır (Arslan, 2021, s. 88-89).

Sonuç

Corpus'taki mektup metinleri Moriyasu tarafından, muhatap ve gönderen bağlamında açılış ve bitiş (adlandırma) kalıplarına uygun şekilde temelde A ~ E Tipi olmak üzere beş gruba ayrılmıştır (COUL, s. 11). Araştırmacı, bu açılış ve bitiş kalıplarını veya formüllerini 'muhatap formülleri' olarak adlandırmak eğilimindeyse de gerçek uygulamada gönderenin adı genellikle muhatapın adıyla birlikte yazıldığı ve hatta bazen ondan önce geldiği için, bunları muhatap formülleri olarak adlandırmanın hiç de uygun olmayacağını söylemektedir (COUL, s. 11-12).

Moriyasu'nun sınıflandırmasında en önemli olanlar ve sınıflandırmanın temel çerçevesini oluşturanlar A ve C tipleridir. Bunun nedeni, bu iki türün herkesin açıkça görebileceği bir özelliğe sahip olmasıdır. Diğer bir deyişle, açılış satırı (iki veya daha fazla satıra uzanabilir), bir sonraki selamlamanın başlangıcı ve mektubun ana metni ile aynı pozisyondan başlar, ancak sonraki satırın başlangıcı (iki veya üç satıra da uzanabilir) oldukça geniş bir satırbaşıyla başlamaktadır (COUL, s. 12). Bu tür açıkça beliren özellikleri “görsel” özellikler olarak tanımlayan Moriyasu, A ~ E Tiplerinin ayırt edici özellikleri ve temel yapısı olduğunu, ayrıca D ve E Tiplerinin alt tiplerinin (D1, D2; E1, E2, E3, E4) varlığına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (COUL, s. 12).

Tıpkı Takao Moriyasu'nun (2008, 2011, 2012, 2019) ve Osman Fikri Sertkaya'nın (2012) yaptığı gibi, Eski Uygurlardan bugüne ulaşan mektupların sınıflandırılmasında dayanak ölçütleri meydana getiren açılış ve bitiş ifadelerinin belirli bir sisteme uygun olarak formüllerle gösterilmesi ve yapılarının belirlenmesi, henüz tanımlanmamış belgelerin anlaşılmasında önemli yararlar sağlayacaktır. Özellikle makine öğrenmesi yoluyla söz konusu formüllerin başka yapı varyasyonlarının da eklenerek (Örneğin; U 5933 = COUL no. 172 katalog numaralı Uygurca mektup metninin formel yapısının “diğer tip” olma olasılığı gibi, bkz. Arslan, 2022, s. 15) geliştirilmesiyle, yazılım uzmanları aracılığıyla kodlara dönüştürülerek bir program sayesinde birçok Eski Uygurca belgenin, özelde ise şahsi (özel) mektupların belirlenmelerinde ve diğer Uygurca belgelerden ayrılarak kolayca sınıflandırılmalarında daha doğru ve hızlı sonuçlar alınabileceğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin de temelini oluşturan bazı girişimlerin yapıldığı bilinmekteyse de henüz tasniflerin ve mektup kalıplarının kodlama temelli makine öğrenmesi yöntemiyle ayrıştırılmasıyla ilgili uygulamaya konulmuş ve başarısı duyurulmuş bir girişim bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Kasım 2019'da birçok kaynağı bana ulaştıran Bonn Üniversitesinden Değerli Meslektaşım ve Dostum Attila Mátéffy'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

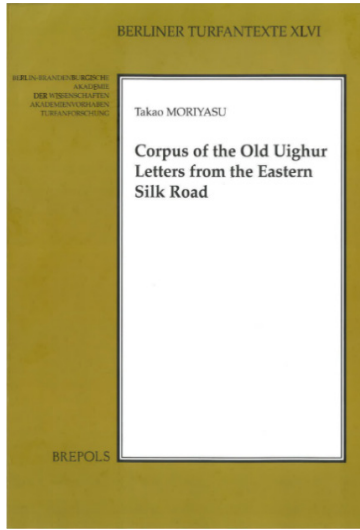
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to express my endless thanks to Attila Mátéffy, my Esteemed Colleague and Friend from the University of Bonn, who provided me with many resources in November 2019.

Kaynaklar/References

- Arslan, Hüsnü Çağdaş. *Eski Uygur Mektuplarının İncelenmesi ve Söz Varlığının Hakasça ile Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2021.
- Arslan, Hüsnü Çağdaş. "Some Thoughts on the Old Uighur Document U 5933 (Contributions to Moriyasu 2019)." *Türkologia*, 2022, 1 (109): 9-19.
- Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz. "Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. Yüzyıl): Nesir." *Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, (2006): 154-176.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev.) Osman Karatay. Ankara: KaraM, 2002.
- Hamilton, James Russell. *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang, I-II*, Paris 1986.
- Moriyasu, Takao. "An Uighur Buddhist's Letter of the Yuan Dynasty from the Tun-huang-Supplement to Uigurica from Tun- Huang." *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 40 (1982): 1-18 (Japonca).
- Moriyasu, Takao. "Gendai Uiguru Bukkyôto no ichi shokan-Tunkô shutsudo Uiguru-go bunken hoi." [An Uighur Buddhist's Letter of the Yuan Dynasty from the Tun-huang-Supplement to My Previous work "Uigurica from Tun-Huang."] *Nairiku Ajia / Nishi Ajia no shokai to bunko [Society and Culture of Inner Asia and the Muslim World]*, Tokyo, (1983): 209-231.
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from Central Asia." *Japanese Studies in the History of Pre-Islamic Central Asia, Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, Tokyo, 94 (2008): 127-153.
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)." *Memoirs of the Graduate Scholl of Letters Osaka University*, Osaka, 51/3 (2011): 1-31 (Japonca), 32-86 (İngilizce).
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 2)." *Memoirs of the Graduate Scholl of Letters Osaka University*, Osaka, 52 (2012): 1-98.
- Moriyasu, Takao. *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road. Berliner Turfantexte XLVI*. Turnhout: Brepols Publishers, 2019.
- Ölmez, Mehmet. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. (1. Baskı). İstanbul: Kesit, 2017.
- Raschmann, Simone-Christiane. *Altürkische Handschriften Teil 13, Dokumente Teil I*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 21, Stuttgart, 2007.
- Raschmann, Simone-Christiane. *Altürkische Handschriften Teil 14, Dokumente Teil 2*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 22, Stuttgart, 2009.
- Sertkaya, Ayşegül. "Uigurische Sprachdenkmäler'den Beş Mektup." *TDAY-Belleten*, 1996, Ankara, (1999): 237-264.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri." *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul, (1993): 131-148.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Zu den Namen türkischer Christen in verlorengegangenen uigurischen Urkunden (II. Dünya Savaşı esnasında asılları Berlin'den kaybolan Uygur belgelerinde geçen Hristiyan Türklerin isimleri üzerine)." *The 53rd Permanent International Altaistic Conference*, 25-30 Temmuz 2010, St. Petersburg, Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, (2013): 384-395.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Eski Uygur Mektupları Üzerine." *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2011, 44 (2012): 209-228.

- Tekin, Talat. "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Mektuplar." *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz.) Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap, (2004a): 289-299.
- Tekin, Talat. "[Tanıtma] *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siecle de Touen-houang.*" *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz.) Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap, (2004b): 300-307.
- Tezcan, Semih ve Peter Zieme. "Uigurische Brieffragmente." *Studia Turcica*, Budapest, (1971): 451-460.
- Tezcan, Semih. "En Eski Türk Dili ve Yazını." *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ayırbaşım, Ankara: TTK Basımevi, (1978): 271-323.
- Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung. Berlin. Erişim 30 Ocak 2022. http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm.
- Uçar, Erdem. "MORIYASU, T. Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road, Berliner Turfantexte XLVI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 304 pp.+Plate XVII, ISBN: 978-2-503-58708-0." *Journal of Old Turkic Studies*, 4 (2) , (2020): 778-782.
- Wilkens, Jens. *Altürkische Handschriften Teil 8, Manichaisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 16. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.
- Yoshida, Yutaka ve Takao Moriyasu. (2000). "Bezekuriku shutsudo Sogudo-go Uiguru-go Mani-kyôto tegami-bun = Manichaeen Sogdian and Uighur letters recently unearthed in Bezeklik, Turfan." *Studies on the Inner Asian Language*, XV, (2000): 135-178.
- Zieme, Peter. *Berliner Turfantexte V, Manichäisch-türkische Texte -Texte, Übersetzung, Anmerkungen*. Berlin: Akademie-Verlag, 1975.
- Zieme, Peter. "An Uigur Monasterial Letter from Toyoq." *Studies on the Inner Asian Languages*, X, (1995): 1-7.

Fotoğraf 1: Takao Moriyasu'nun mektup derleminin kapağı (COUL 2019)